

Conditioneel al

Abstract

In some Dutch dialects the conjunction *al*, which is used concessive in Standard Dutch, can (also) be used to introduce conditional subordinate sentences. In this article we primarily describe the results of a survey of the regional distribution of conditional *al*. Conditional *al* is found in rural areas of the province of Zuid-Holland, in Westfriesland (in the north of the province of Noord-Holland) and in the surrounding area of Valkenswaard (near Eindhoven in the province of Noord-Brabant). Middle Dutch examples show that conditional *al* was also known in the southern parts of the Dutch linguistic area (Flanders, Brabant). The fact that *al* can be used both concessive and condition *al*, can be explained by the fact that conditionality and concessivity are closely related. We pay close attention to the question how conditionality can develop into concessivity and vice versa.

1. Introductie¹

Bekend van het Westlandse dialect is de constructie van zin (1a) in plaats van de standaardtalige constructie van zin (1b) of (1c):

(1a) Al is het morgen mooi weer, dan gaat hij naar het strand.

(1b) Als het morgen mooi weer is, dan gaat hij naar het strand.

---

¹ Dit artikel berust op onderzoek dat door de eerstgenoemde auteur gestart is in het kader van een Leidse doctoraalwerkgroep (1993-1994). De als tweede genoemde auteur (afkomstig uit de Westlandse plaats Kwintsheul en daardoor van 'huis' uit met conditioneel al bekend) heeft het voortgezet voor een doctoraalscriptie die in juni 1999 werd voltooid. Begeleiders waren Dr. Marijke van der Wal en de eerstgenoemde auteur. We danken Wim van Anrooij (Leiden), Katrien Depuidt (Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden), Robin Meeuwisse (Den Haag), Ariane van Santen (Leiden), Arie Verhagen (ibid.) en Marijke van der Wal (ibid.) voor raad en daad bij voorlopige versies van het artikel. Niet in de laatste plaats danken we al onze zegslieden en informanten. Speciale vermelding hierbij verdient de heer Siem de Haan (Heerhugowaard), voorzitter van 'Creatief Westfries', met wie wij via Dr. Jan Berns (Amsterdam) in contact kwamen. In de heer De Haan vonden we een informant die het Westfries goed kent en ook daarop kan reflecteren. Hij was bereid in twee brieven (van 18 augustus en 3 oktober 2002) enige vragen over conditioneel al te beantwoorden.

(1c) Is het morgen mooi weer, dan gaat hij naar het strand.

(1d) *Al* is het morgen slecht weer, dan gaat hij naar het strand.

Het merkwaardige van de constructie van (1a) is dat *al* hier conditioneel gebruikt is terwijl *al* in de standaardtaal concessieve bijzinnen inleidt (vergelijk 1d). We hebben hier echter niet met een bij uitstek Westlandse constructie te maken; zoals we zullen zien, komt ze ook in andere streken voor. Verder blijkt ze oude rechten te hebben: er zijn onder andere uit het Middelnederlands voorbeelden van bekend.

De bedoeling van dit artikel is om te beginnen (1) de vraag te beantwoorden in welke gebieden de constructie wordt aangetroffen of werd aangetroffen. Hiervoor is zowel geografisch als historisch onderzoek nodig. Het zal blijken dat gebieden met conditioneel *al* naast gebieden met concessief *al* voorkomen c.q. voorkwamen. De vraag rijst dan (2) hoe het te verklaren is dat *al* zowel conditioneel als concessief voegwoord kan zijn. Hiervoor is het nodig te laten zien dat conditionaliteit en concessiviteit nauw met elkaar verwant zijn en dat een overgang van de ene in de andere conceptuele relatie² daarom begrijpelijk is. De vraag hierbij is overigens of de overgang van concessiviteit in conditionaliteit even begrijpelijk is als die van conditionaliteit in concessiviteit. Deze vraag is belangrijk omdat de indruk bestaat dat althans in één regio conditioneel *al* recent (uit concessief *al*?) is ontstaan. Ten slotte kan (3) de vraag gesteld worden hoe in een dialect met conditioneel *al* dit *al* precies gebruikt wordt en hoe daarin concessiviteit wordt uitgedrukt als *al* daarvoor niet beschikbaar zou zijn. Voor de beantwoording van deze vragen wordt nog onderzoek verricht. In een vervolgartikel hopen we hierop terug te komen.³

Paragraaf 2 (geografische en historische aspecten) is aan vraag 1 gewijd en paragraaf 3 (grammaticale aspecten) aan vraag 2. Beide paragrafen worden met een samenvatting afgesloten. Een deel van de beschouwingen is op bestaande literatuur gebaseerd. Eigen onderzoek, door middel van een schriftelijke enquête en interviews, is vooral verwerkt in paragraaf 2.1 (geografische aspecten).

² Van Es (1949, 1951, 1953) gebruikt voor 'conceptuele relatie' de term modaliteit. Om de problematiek die aan deze term verbonden is, zullen we deze term vermijden. Zie voor deze problematiek bijvoorbeeld Stutterheim 1930.

³ Op de vraag waarom conditioneel *al* in bepaalde gebieden wél voorkomt en in bepaalde andere gebieden niet, hebben we nog geen bevredigend antwoord gevonden. Zie echter 2.3.

2. Geografische en historische aspecten

2.1. *Geografische aspecten*

In wetenschappelijke literatuur, dialectwoordenboeken en streekwerkjes wordt conditioneel *al* sporadisch genoemd als typisch voor bepaalde streken of dialecten. Het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) (II, kol. 88) vermeldt, op basis van Sonius Swaagman 1824, dat conditioneel gebruik van *al* in Groningen nog gewoon is, “en ook elders niet onbekend”. In de publicaties van Ganderheyden (1897), Bergsma (1906, 10), Stoett (1923, 222-223), Ter Laan (1929, 37) en De Vooy (1953, 392) wordt dit gebruik van *al* bevestigd voor Groningen en het noorden van Drente (onder invloed van het Gronings). Een aantal van deze vermeldingen leunt waarschijnlijk op het gezag van het WNT. Schönfeld verwijst daarom in de door hem herziene vierde druk van De Vooy (1957) alleen maar naar het WNT. Van Es (1949, 112) merkt op dat het WNT geen enkele bewijsplaats noemt voor het gebruik van conditioneel *al* in de volkstaal. Ter Laan (1952) vermeldt conditioneel *al* in de tweede druk niet meer, volgens De Rooy (1965, 53) onder invloed van Van Es.

Van Es komt hier later op terug (Van Es 1951, 261 noot 3): uit een reactie was hem gebleken dat het toch nog wel werd gebruikt. Professor Kloeke gaf hem een sprekend voorbeeld uit Naaldwijk (Westland): *al blaast ik op het fluitje, dan mot je komme*, en had verder nog twee voorbeelden uit Alphen a/d Rijn. Weijnen (1958, 237) tekende verschillende van dergelijke *al*-zinnen op in de plaatsen Monster (Westland), Hillegom, Valkenswaard, Krabbendam (bij Alkmaar) en Den Helder. Die laatste twee plaatsen leiden ons naar de kop van Noord-Holland. Langedijk (1963, 126) merkt op dat conditioneel *al* voorkomt in Westfriesland en ook in andere gebieden van Nederland. Pannekeet bevestigt dit gebruik van *al* voor het huidige Westfrieze dialect (1995, 347). In overeenstemming met Weijens vermelding van Valkenswaard is dat we conditioneel *al* ook in Hoppenbrouwers (1996, 54) voor Kempenland vermeld vinden.⁴ Verder is het volgens Jongeneel (1884, 43) gebruikelijk in het Heerlens dialect. De Rooy (1965, 53) vond een dergelijke *al*-zin in een schoolopstel van een leerling uit een dorp in de buurt van Venlo.

Tijdens de voorbereiding van ons onderzoek kregen we al van verschillende personen de reactie dat ze de constructie kenden uit hun (voormalige) woonplaats. Het gaat om enkele plaatsen in het Westland en verder om ‘s-Gravendeel, Koudekerk aan de Rijn, Nieuwerkerk aan de IJssel, Nieuwkoop, Oostvoorne, Oudade, Rijpwetering, Vreeland en Woubrugge.

⁴ Hoppenbrouwers geeft echter een voorbeeld waarin ons inziens *al* niet duidelijk conditioneel is: den dieje diej lãacht nõg niet al ziet ie ‘ne stront teeje de muuwr ummõg krèupe.

Om een preciezer beeld van de geografische spreiding te krijgen, verstuurd we in 1998 623 enquêtes naar verschillende basisscholen in Nederland en Vlaanderen. De enquête bevatte een voorbeeld van zowel de standaardtalige als de dialectische variant van de conditionele constructie, resp. (2a) en (2b):

(2a) Als het morgen mooi weer is, dan ga ik naar het strand.

(2b) Al is het morgen mooi weer, dan ga ik naar het strand.

De vraag aan de docenten was of zij leerlingen wel eens *al* hoorden gebruiken in de betekenis van *als*, zoals in het tweede voorbeeld. En zo ja, of zij dit gebruik van *al* als typisch beschouwden voor een bepaalde stad, een bepaald dorp of een bepaalde streek. Beide vragen konden met een simpel ja/nee worden beantwoord, en bij de laatste vraag was ook ruimte voor eventuele specifiekere opmerkingen.

In de gebieden waarvoor we al sterke aanwijzingen hadden dat de constructie er in gebruik is of was (delen van Zuid-Holland, Westfriesland, Groningen, Drente, Oost-Brabant en Limburg), hebben we naar nagenoeg iedere plaats een enquête gestuurd om zo het beeld te preciseren. Voor de overige gebieden in Nederland en Vlaanderen hebben we, om wille van tijd en energie, een meer steekproefsgewijze benadering aangehouden. Bij eventuele verrassingen was het de bedoeling de regio nauwkeuriger te onderzoeken.

De respons was hoog: van de aangeschreven scholen in Nederland heeft meer dan 70 procent de moeite genomen om de enquête in te vullen. In Vlaanderen hadden we een respons van 58 procent. Bij de teruggestuurde enquêtes zaten in totaal 68 positieve reacties (waarmee bedoeld wordt dat de docenten de constructie wel eens bij leerlingen gehoord hadden). Uit Nederland waren er 67 afkomstig (17 procent op het totale aantal teruggestuurde enquêtes), uit Vlaanderen slechts één, te weten uit Antwerpen. Zie tabel.

Tabel

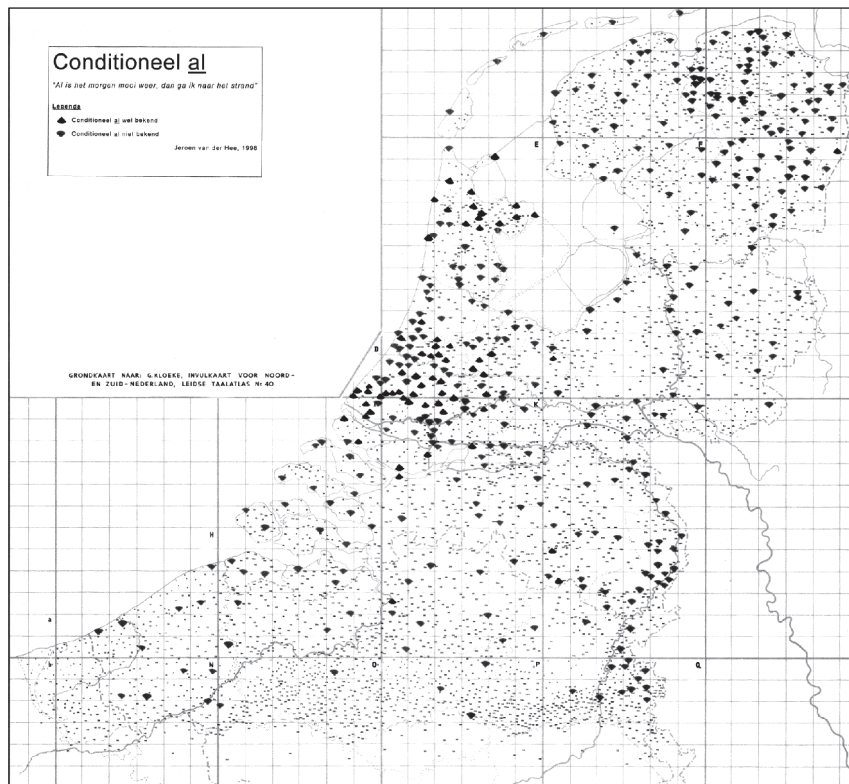
	<i>Nederland</i>	<i>Vlaanderen</i>	<i>totaal</i>
verstuurd	563	60	623
teruggekregen	394 (70%)	35 (58%)	429 (68%)
positief	67 (17%)	1 (3%)	68 (16%)

(Het percentage positieve reacties is berekend op het totaal aantal teruggestuurde enquêtes.)

In overzicht 1 worden de verschillende plaatsen opgesomd waar de constructie volgens de docenten voorkomt. Zie ook kaart 1. Op deze kaart zijn ook de plaatsen aangegeven waar negatief werd gereageerd. De kaarten 2 en 3 geven een close-up respectievelijk van Zuid-Holland en Westfriesland.

Overzicht 1: Nederlandse plaatsen met conditioneel al (scholenonderzoek)

<i>Provincie</i>	<i>Plaats</i>
Groningen	Sellingen
Noord-Brabant	Borkel en Schaft, Breda, Veldhoven, Werkendam, Willemstad,
Noord-Holland	Egmond aan Zee, Enkhuizen, Heerhugowaard, Hoogkarspel, Kolhorn, Nieuwe Niedorp, Den Oever, Oosterblokker, Opmeer, Petten, Spanbroek, Spierdijk, Warmenhuizen, 't Zand
Utrecht	Amersfoort, Benschop, Breukelen, Harmelen, Kamerik, Kockengen
Zuid-Holland	Ter Aar (2x), Aarlanderveen, Ameide, Benthuizen, Bergschenhoek, Berkel en Rodenrijs, Berkenwoude, Bleiswijk, Boskoop, Delfgauw, Delft, Gouda, Gouderak, 's-Gravendeel, 's-Gravenzande, Haastrecht, Hillegom, Hoogmade, Den Hoorn, Kwintsheul, Leimuiden, De Lier, Maasland, Maassluis, Moerkapelle (2x), Monster, Nieuwerkerk a/d IJssel (2x), Nieuwveen, Noordwijk, Numansdorp, Oostvoorne, Oudenhoorn, Poeldijk, Pijnacker, Reeuwijk, Rijnsaterwoude, Stompwijk, Woubrugge.

Kaart 1

Bij de bespreking van de kaarten betrekken we ook nu en dan door de docenten gemaakte opmerkingen.

Kaart 2: Conditioneel *al* in Zuid-Holland

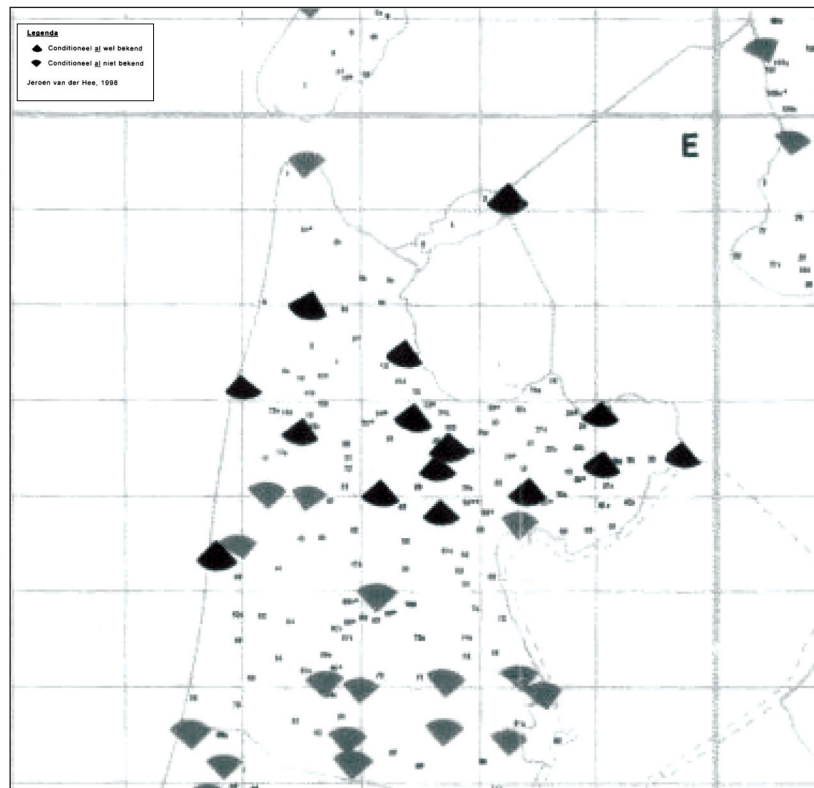
Op het kaartje van Zuid-Holland (kaart 2) zien we dat in het Westland conditioneel *al* een hoge score heeft. Ook in Delft en het gebied ten oosten daarvan komen deze *al*-zinnen voor. De opmerking “Westland, rondom Delft en hier in Pijnacker” zou er op kunnen duiden dat de constructie niet voorkomt in de stad Delft zelf. Nog meer naar het oosten is de constructie ook bekend, zo zien we op de kaart. De Goudse school geeft echter aan dat slechts één leerling de constructie gebruikt, en dat deze verder onbekend is. De constructie lijkt bij stedelingen niet geliefd te zijn.

Ook in de gebieden ten noorden en zuiden van de Rijn wordt conditioneel *al* gehoord. De meer verstedelijkte plaatsen langs de rivier zelf, waaronder (ondanks de voorbeelden bij Van Es) Alphen a/d Rijn, kennen de constructie juist weer niet. De school in Zwammerdam kent maar één leerling die de constructie gebruikt, en die komt uit Moerkapelle.

In de Bollenstreek daarentegen hebben de meeste scholen aangegeven dat ze de constructie niet kennen, met uitzondering van twee plaatsen: Hillegom en Noordwijk. Ook de opmerkingen van de scholen in deze twee plaatsen over de eventuele streekgebondenheid zijn van belang: “Niet onze streek, m.i. ook milieugebonden” en “Weet niet, wellicht iets voor West-Nederland”. Dit kan duiden op een niet erg sterke positie van de constructie in deze twee plaatsen en de regio als geheel.

Ten oosten van de Nieuwkoopse plassen is het conditioneel gebruik van *al* ook bekend. Ten zuiden daarvan, aan weerskanten van de Lek, zien we ook twee vermeldingen, te weten Benschop (Utrecht) en Ameide (Zuid-Holland). Aangezien de scholen uit omliggende plaatsen aangeven de constructie nooit te horen, zal dit *al* in deze gebieden geen stevige basis hebben. Wel is het voor ons een verrassing dat het *al*-dialectgebied blijkt door te lopen tot in de provincie Utrecht.

Meer naar het zuiden ligt de enigszins geïsoleerde vermelding van Werkendam, aan de rivier de Merwede. Gaan we meer naar het westen, dan komen we weer op steviger dialectgrond in Voorne-Putten en de Hoekse Waard. Dat water vaak eerder verbindend dan scheidend werkt, zien we terug in de positieve respons van Willemstad, aan de overzijde van het Hollands Diep.

Kaart 3: conditioneel al in Westfriesland

De tweede belangrijke concentratie van positieve vermeldingen vinden we in Westfriesland in de provincie Noord-Holland (zie kaart 3). Den Helder (waar Weijnen de constructie heeft gehoord) geeft een negatieve vermelding, maar in Den Oever komt de constructie wél voor. Meer naar het westen valt op dat Egmond aan Zee de constructie wél kent, maar Alkmaar, Bergen en zelfs Egmond aan de Hoef weer niet. Dat doet vermoeden dat ten westen van Alkmaar de constructie lang niet zo sterk in het taalgebruik is verankerd als in de regio ten oosten van die plaats.

Er liggen ook nog twee plaatsen ten zuiden van Eindhoven waar de docenten wel eens conditioneel *al* horen: Veldhoven en Borkel en Schaft (zie kaart 1). Bij beide plaatsen is een opmerking toegevoegd door de docenten: “Zeker voor deze streek” en “Komt bij autochtone bevolking als REGEL voor”. Helemaal verrassend is dit niet. Weijnen vermeldde al dat hij de constructie kende uit Valkenswaard (1958, 237), en Hoppenbrouwers (1996, 54) geeft er voor Kempenland een voorbeeld van (zie echter noot 4).

Verder zijn op de kaart ook enkele vermeldingen te vinden die zich moeilijk in een breder geografisch kader laten plaatsen. Ten eerste de school in Sellingen, in het noordoosten van Nederland. Aangezien er tot in de wijde omtrek geen ondersteunende vermeldingen zijn voor een nog levend conditioneel *al*, lijkt het moeilijk vol te houden dat de constructie werkelijk nog in gebruik is. Eenzelfde conclusie kunnen we trekken voor de provincie Limburg. De vermeldingen van Venlo door De Rooy (1965, 53) en Heerlen door Jongeneel (1884, 43) worden op geen enkele manier meer bevestigd door de enquête. Volgende geïsoleerde opgaven zijn die voor Breda, Amersfoort en Antwerpen. Er zijn geen verdere aanwijzingen om aan te nemen dat conditioneel *al* deel uitmaakt van het dialect van deze steden.

De kaarten zijn gebaseerd op observaties. Die vormen zeker wel een betrouwbare bron van informatie. Toch hebben we een controle-onderzoek uitgevoerd door zowel in het Westland (waar conditioneel *al* volgens de observaties voorkomt) als in de stad Leiden (waar geen van beide auteurs het ooit gehoord heeft⁵) enkele interviews af te nemen. Deze interviews dienden ook om te zien hoe sterk de positie is die conditioneel *al* in het Westlands inneemt, en ook om meer over de gebruiksmogelijkheden ervan te weten te komen (zie voor het laatste het vervolgartikel). In het Westland werden 18 personen geïnterviewd, in Leiden 8. Ze moesten in ieder geval aan twee criteria voldoen: 1. ze mochten niet een te hoge opleiding hebben genoten of een administratief beroep uitoefenen of uitgeoefend hebben⁶, en 2. ze moesten in het Westland

⁵ We beschikken voor Leiden niet over een ingevulde enquête.

⁶ We hebben dus informanten vermeden die te veel taalonderwijs hebben genoten of

danwel in Leiden zijn opgegroeid en niet voor langere tijd buiten de streek c.q. de stad gewoond hebben. De meesten waren boven de 40 jaar maar er waren ook een paar mensen bij die jonger waren (maar nooit beneden de 20).

Het interview bestond uit vier onderdelen: een ontlokkingsstest, twee acceptabiliteitstests en een contrasttest. De tests zijn in zo'n volgorde aangeboden dat er sprake is van een toenemende graad van monitoring. Het interview begon met een ontlokkingsstest: de informanten kregen een situatie voorgelegd, waarna ze een zin moesten aanvullen met een bijzin waarin enkele gegeven woorden moesten worden gebruikt. Hierbij was in vier zinnen van conditionaliteit en in twee zinnen van concessiviteit sprake. Bijvoorbeeld:

Mijnheer Van Dale leest in de krant dat de overheid strenger gaat controleren op kijk- en luistergeld en dat er binnenkort controleurs langs de deuren zullen gaan. Hij zegt tegen zijn vrouw: ....., dan moet je ze gewoon de toegang weigeren. [controleurs] / [op bezoek]

Hierna volgden de acceptabiliteitstests: de informanten moesten at random aangeboden conditionele zinnen (met *al* of andere voegwoorden) goed- of afkeuren. Bij de eerste test waren de zinnen op een band ingesproken, bij de tweede werden ze schriftelijk aangeboden. Ten slotte volgde een contrasttest: hierbij werden schriftelijk bij ieder nummer zinsvarianten met verschillende voegwoorden aangeboden, waarbij de informant haar of zijn voorkeur moest geven en de zinnen zonder voorkeur als mogelijk of niet mogelijk moest beoordelen. (Zie voor een overzicht van het interview en de resultaten ervan bijlage 1 en 2.)

De resultaten hebben we opgesplitst naar de verschillende onderdelen. In de ontlokkingsstest werd in 6 procent van de gevallen door de Westlandse informanten spontaan *al* gebruikt voor het maken van een conditionele bijzin. De Leidse informanten gebruikten alleen maar *als*. Bij de eerste acceptabiliteitstest keurden de Westlanders in 44 procent van de gevallen de zinnen met conditioneel *al* goed, tegenover 6 procent van de Leidenaars. Bij de tweede acceptabiliteitstest keurden de Westlanders 26 procent van de conditionele *al*-zinnen goed, waar de Leidenaren dat slechts in 2 procent deden (één informant keurde één zin goed). In de contrasttest gaven de Westlanders in 6 procent van de gevallen aan dat conditioneel *al* de voorkeur heeft en in 21 procent van de gevallen dat *al* niet de voorkeur heeft maar wel mogelijk is. De Leidse informanten keurden in deze test in alle gevallen conditioneel *al* af.

---

beroepsmatig intensief met taal omgaan of omgegaan zijn. Bij dergelijke informanten kan een vrij sterk normatief taalbewustzijn verwacht worden dat ten gunste van de standaardtaal en ten ongunste van het dialect kan werken. De toepassing van het criterium heeft ertoe geleid dat er onder de informanten nogal wat tuinders, tuinbouwmedewerkers, garagemedewerkers, huisvrouwen (zonder veel opleiding), conciërges en dergelijke voorkwamen.

Hoe moeten we deze resultaten interpreteren? Bij beide acceptabiliteits-testen is het verschil in goedkeuring van conditioneel *al* tussen de Westlandse en de Leidse groep volgens de X^2 -toets significant bij een significantieniveau van 5%, één vrijheidsgraad en éézijdige toetsing. Bij spontaan gebruik (de ontlockingstest) is het verschil weliswaar niet significant maar het is zeker opvallend dat de Leidse informanten de constructie geen enkele keer produceerden, in tegenstelling tot de Westlanders. Bij de contrasttest is omdat de resultaten niet dichotomisch zijn, de X^2 -toets niet toegepast. Het is echter opvallend dat de Leidenaars in tegenstelling tot de Westlanders de constructie geen enkele keer mogelijk achtten. De resultaten geven aan dat conditioneel *al* zeker onderdeel uitmaakt van het Westlandse dialect. Voor Leiden zijn de scores zo laag dat we er wel van mogen uitgaan dat het in die stad niet of nauwelijks voorkomt.

Hoe sterk staat conditioneel *al* in het Westland? Dat valt op het eerste gezicht tegen. Weliswaar bestaat de mogelijkheid dat naast *al* van oudsher in het Westlands ook andere voorwaardelijke voegwoorden gebruikt zijn maar het totaalbeeld wijst zeker ook op invloed van de standaardtaal. Vooral opvallend was de lage score bij de ontlockingstest. Bij deze test, die immers nog het meest het spontane taalgebruik benaderde, hadden we nu juist de hoogste score verwacht. Dat de dominantie van de standaardtaal in het spel is, bleek duidelijk bij de volgende tests: hoe sterker de monitoring, des te minder vaak werd conditioneel *al* goedgekeurd. Hierbij komen overigens grote individuele verschillen voor. Ook werd geen enkele keer een aangeboden *als*, *wanneer* of *indien* in *al* ‘verbeterd’. De wat schoolse interviewsituatie kan er natuurlijk toe bijgedragen hebben dat mensen sneller voor de standaardtalige variant gekozen hebben. Zo zei één Westlandse informante na afloop van het interview, waarin zij alle conditionele *al*-zinnen had afgekeurd:

(3a) Ik ben niet zo goed in Nederlands hoor: *al* moet ik een brief schrijven, dan pak ik eerst m'n woordenboek.

Als we de sterke invloed van de standaardtaal en de schoolse interviewsituatie verdisconteren, is toch wel de conclusie gewettigd dat conditioneel *al* in het Westlands een duidelijke positie inneemt.

Alle informanten die aan dit onderzoek meededen, waren zoals reeds vermeld ouder dan 20 jaar. Maar ook van enkele jongere Westlanders die niet meededen aan het onderzoek, hebben we verschillende spontane conditionele *al*-zinnen genoteerd. Enkele voorbeelden:

(3b) Joost, 9 jaar: *Al* ben je klaar, moet je dan je handen wassen?

(3c) Wesley, 9 jaar: *Al* maak jij m'n viskoffer schoon, dan spring ik in de sloot.

- (3d) Dennis, 16 jaar: Al leg je vlees op de barbecue, dan moet je het zelf even in de gaten houden.
- (3e) Martin, 16 jaar: Zou jij het erg vinden al gaat André mee?
- (3f) Martin, 16 jaar: Al hou jij nou effe je mond dicht...
- (3g) Martin, 16 jaar: Al is mijn mayonaise op, mag jij m'n patat hebben.
- (3h) Paul, 19 jaar: Al heb je weer een nieuwe brief gemaakt, dan zou ik 'm wel graag willen zien.

Alhoewel in ons onderzoek de factor leeftijd geen rol speelde en we dus geen uitspraken kunnen doen over een eventuele taalverandering, wijzen deze Westlandse observaties erop dat conditioneel *al* in het Westland geen uitstervend dialectverschijnsel is. Dat lijkt ook voor het Westfries te gelden. Siem de Haan (zie noot 1) acht in de Westfriesse vertaling van (1a) zowel *as* als *al* mogelijk maar maakt daarbij wel de opmerking dat de jongeren minder *as* en meer *al* gebruiken. Hieruit zou zelfs tot een toename van conditioneel *al* geconcludeerd kunnen worden. Nader onderzoek is echter gewenst.

De taaie levenskracht van conditioneel *al* komt ook nog op een andere manier tot uiting, namelijk in het feit dat het gemakkelijk in de standaardtaal doordringt. We horen het ook academisch gevormden regelmatig gebruiken en van een oud-lerares klassieke talen aan een school in Naaldwijk weten we dat ze er bij haar leerlingen een voortdurende strijd tegen moest voeren. De hardnekkigheid van conditioneel *al* is niet verwonderlijk: het is een element uit een relatief weinig bewust taaldomein, de syntaxis, en het is bekend dat de syntaxis gemakkelijk vanuit een eerste taal(variëteit) in een tweede wordt overgedragen (zie bijvoorbeeld Van Bree 1992). Dat het verschil tussen conditionaliteit en concessiviteit een uiterst subtiel verschil is, is voor die onbewustheid nog eens extra bevorderlijk.

2.2. *Historische aspecten*

Zoals in paragraaf 1 reeds is vermeld, zijn er uit het Middelnederlands voorbeelden bekend van conditioneel *al*. In het *Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)* (dl. 1, kolom 327) worden elf plaatsen uit 14e- en 15e-eeuwse handschriften genoemd. Achter het laatste voorbeeld staat enz., wat suggereert dat er meer zijn. Hieronder volgt een overzicht van de voorbeeldzinnen voorzien van een zo letterlijk mogelijke vertaling. Bij iedere zin wordt aan het begin de vindplaats aangeduid met tussen haakjes de kleur van de taal en, in hele eeuwen, de tijd van het handschrift respectievelijk, na de schuine streep, van de tekst zelf. De gegevens zijn ontleend aan MNW dl. 10 (waarvoor naar

aanvullende gegevens wordt verwezen); voor de tijd van de tekst zijn echter de handboeken geraadpleegd.

Overzicht 2: Conditioneel al in het Middelnederlands

(4a) Walewein 4998 (Westvlaams 14e/13e): Al ginc ic achterwaert, ic wane ic soude mine scene steken 'Als ik achteruitging, ik denk dat ik mijn scheen zou stoten'.

(4b) Lancelot II 1405 (Vlaams 14e/13e): Hens geen wonder, al sijn wij in droefheden 'Het is geen wonder als we in droefheid zijn'.

(4c) Lancelot II 45337 (Vlaams 14e/13e): Al was hem sijn herte swaer, die dus was te gereke daer, dan was wonder no vremthede 'Als hem zijn hart zwaar was, die in zo'n toestand daar was, dat was niets wonderlijks of vreemds'.

(4d) Hs. Souter 189v. (Hollands 15e/?): En was gheen wonder, al waerstu versaecht 'Het was geen wonder als je bang was'.

(4e) Ferguut 3045 (Westmiddelnederlands 14e/13e): Wat wonder waest al dorste hem sere 'Wat vreemd was het als hij erge dorst had'.

(4f) Vanden levne ons Heren 1997 (Oostbrabants/Vlaams, 15e/13e): Hen es niet wonder al vruchtich des, al vruchtich mine passie sere 'Het is geen wonder als ik daarvoor bang ben/was, als ik mijn lijden zeer vrees/vreesde'.

(4g) Vanden levne ons Heren 3838 (Oostbrabants/Vlaams, 15e/13e): Wat wonder eest al suchtic sere? 'Hoe vreemd is het als ik diep zucht/zuchtte?'.

(4h) Jan van Heelu 8114 (?, 15/13): Al haddi geweest een man, hine had niet bat striden mogen, dier al sijn leven hadde geplogen wapenen ten stride 'Als hij een man geweest was die heel zijn leven voor de strijd de wapenen had gehanteerd, dan had hij niet beter kunnen strijden'.

(4i) Seghelijn van Jherusalem 8844 (Vlaams/Westfaals, 15e/14e): Al had si vaer, des ne wondert mi oec niet 'Als zij vrees had, dat verbaast me ook niet'.

(4j) Vanden winter ende vanden somer 172 (Westmiddelnederlands, Brabants, 15e/14e): Al op een beddeken soete ende sachte liggen ende slapen twee gelieve,...daer wert oec gespeelt der minnen aert 'Als twee geliefden op een aangenaam en zacht bedje liggen te slapen,...dan wordt ook het liefdesspel gespeeld'.

(4k) Die eerste bliscap van Maria 1041 (Brabants, 15e/15e): Eest wonder, vrouwe, al es si verbeent van selken tormente? 'Is het wonder, vrouwe, als ze verbijsterd is door zo'n marteling?'.

De meeste voorbeelden zijn zuidwestelijk of zuidelijk; er is maar één Hollands voorbeeld. Dit zegt echter niet al te veel omdat de meeste Middelnederlandse teksten die ons overgeleverd zijn, uit het zuidwestelijke of zuidelijk-centrale

deel van het taalgebied afkomstig zijn. De handschriften dateren uit de 14e en de 15e eeuw maar ook dat zegt niet veel omdat de teksten zelf vaak één of twee eeuwen eerder worden gedateerd. Maar het blijft natuurlijk mogelijk dat een kopiïst aan een conditionele zin (met de persoonsvorm voorop, type zin 1c) het element *al* heeft toegevoegd. Een analyse van het 13e-eeuwse Corpus Gysseling leverde geen nieuwe voorbeelden op: onder de ruim 360 gevallen met het voegwoord *al* was er geen enkel dat conditioneel was. Conditioneel *al* kwam dus in het Middelnederlands wel voor maar niet frequent. Of moeten we met een stilistisch verschil rekening houden? De teksten in het Corpus Gysseling zijn immers voor een groot deel ambtelijk van aard. Het is overigens opvallend dat er onder de voorbeelden nogal wat irrealisgevallen zijn (zeker 4c, 4d, 4e en 4h, minder duidelijk 4f, 4g en 4i), en verder dat 8 maal in de hoofdzin de woordstam *wonder* voorkomt.

Twee schaarse voorbeelden uit de 17e eeuw, de zinnen (4l) en (4m), zijn afkomstig uit Bredero's Spaanschen Brabander (2034) en uit Hooft's Warenar (330), beide uit de mond van Amsterdammers:

(4l) En jy selt de bier-kost wel krygen Jasper goet bloet, al sinje wat sneechjes 'en jij zult je dagelijkse hoeveelheid bier wel krijgen als je maar een beetje slim bent'.

(4m) T is trouwen niet vreemt al maecktet hem beteutert van sinnen 'het is trouwens niet vreemd als het hem van de wijs brengt'.

Het is ons bij enig verder zoeken niet gelukt meer voorbeelden te vinden. Ook uit de periode tussen de 17e en de 19e eeuw zijn ons geen gevallen van conditioneel *al* bekend.

2.3. *Samenvatting 1*

Het belangrijkste deel van het onderzoek was gericht op de geografische spreiding van conditioneel *al*. In de tegenwoordige tijd treffen we dit zoals we gezien hebben, aan in grote delen van het Zuid-Hollandse platteland, in Westfriesland en in de omgeving van Valkenswaard. In de taalkundige literatuur worden nog andere gebieden en plaatsen genoemd, Groningen en Noord-Drente, Heerlen, Venlo, waar het volgens de enquête niet voorkomt. Misschien is het in deze gebieden en plaatsen verdwenen (de ene vermelding voor Sellingen zou nog op een rest kunnen wijzen). Omgekeerd komt uit de taalkundige literatuur niet naar voren dat het gebied met conditioneel *al* uitwaaieringen vertoont naar het oosten (in de richting van Utrecht) en naar het zuiden (in de richting van Noord-Brabant).

Moeten we het conditionele *al* in Zuid-Holland als een relict beschouwen? Zo ja, dan niet als een uitstervend relict: blijkens observaties (zie 2.1) komt het in het Westland zeker niet minder vaak bij de jongeren dan bij de

ouderen voor. Tegen de relictstatus pleit dat het in het conservatieve dialect van Katwijk aan Zee niet voorkomt.⁷ Ervóór pleit dat we uit de 17e eeuw twee vermeldingen voor Amsterdam hebben, in welke stad het in ieder geval nu niet meer te horen is. Hoe dit ook zij, vanaf de 16e, 17e eeuw kan het in de steden geen sterke positie gehad hebben: bij de standaardisering heeft het geen rol gespeeld. Er zijn ons in ieder geval geen afkeuringen in oude grammatica's of latere taalgidsen bekend. Op een zwakke positie niet alleen in de steden maar misschien in heel Zuid-Holland wijst ook dat de voorbeelden uit de literatuur slechts gering in aantal zijn: één uit de latere Middeleeuwen en twee uit de 17e eeuw. De overlevering kan ons hier echter parten spelen. Over de huidige sterke positie in grote delen van het Zuid-Hollandse platteland kan echter geen twijfel bestaan. Is een oud conditioneel *al* daar weer expansief geworden of is het daar opnieuw ontstaan?

Opmerkelijk is dat conditioneel *al* ook in Westfriesland voorkomt. Wijst dat op verband met het Zuid-Hollandse platteland, bijvoorbeeld via contacten in de economische sfeer? Bepaalde delen van Zuid-Holland, onder andere het Westland en de omgeving van Pijnacker, zijn immers net als Westfriesland typische tuinbouwgebieden. Interessant is overigens dat er nóg een merkwaardige overeenkomst is tussen Westfriesland en althans het Westland, namelijk het gebruik van het partikel *denk* in zinnen als *ik ga naar bed denk* en *hij komt nog wel denk*?⁸ Als Westfries conditioneel *al* op Zuid-Hollandse invloed berust, kan het niet erg oud zijn. Wegens gebrek aan (voldoende) oude bronnen valt over de ouderdom van het Westfriesse conditionele *al* echter niets met zekerheid te zeggen.

Verder vraagt de streek rond Valkenswaard (Kempenland) onze aandacht. Is hier sprake van Hollandse invloed? Daar hebben we geen duidelijke aanwijzingen voor gevonden. Conditioneel *al* moet daar tamelijk recent zijn. De Bont noemt het namelijk niet in zijn grammatica voor het Kempenlands (De Bont 1962). Wanneer het in zijn tijd was voorgekomen, zou het deze zorgvuldige observator, die aparte aandacht aan de voegwoorden besteedt (blz. 455-458), zeker niet ontgaan zijn.

Ten slotte is er het zuidwestelijke en zuidelijk-centrale deel van het taalgebied. Hiervoor hebben we elf voorbeelden, wat een redelijk aantal is. Die dateren uit de 14e en 15e eeuw; als we op de teksten zelf afgaan, mogen we ook de 13e eeuw er wel bij nemen. Voor de tegenwoordige tijd hebben we

⁷ Evenmin als voor Leiden (zie noot 4) beschikken we voor Katwijk aan Zee over een ingevulde enquête. We baseren ons voor Katwijk op Overdiep 1940, die conditioneel *al* niet vermeldt (maar het kan toevallig niet in zijn materiaal zijn voorgekomen), en voor de huidige tijd op informatie van Drs. Leendert de Vink (Leiden) die een proefschrift over het Katwijks voorbereidt.

⁸ Zie voor het Westfries Van Werkgem 1994.

géén vermeldingen (als we de ene vermelding voor Antwerpen buiten beschouwing laten). Moeten we aannemen dat conditioneel *al* in de zuidelijke gebieden na de Middeleeuwen in onbruik is geraakt?

3. Grammaticale aspecten

Hoe is het te verklaren dat binnen het Nederlandse taalgebied streeksgewijs conditioneel en concessief *al* naast elkaar voorkomen? Het is bekend dat er een nauwe verwantschap bestaat tussen conditionaliteit en concessiviteit.⁹ Met de volgende zinnen (5a, b, c en d) valt dat duidelijk te maken:

(5a) Als het mooi weer, dan gaat hij naar het strand.

(5b) Welk weer het ook is (of het mooi weer is of niet), hij gaat naar het strand.

(5c) Ook als het geen mooi weer (als het regent), gaat hij naar het strand.

(5d) Al is het geen mooi weer (al regent het), dan gaat hij naar het strand.

Schematisch kunnen we deze vier mogelijkheden als volgt in kaart brengen:

(5a') gewone conditionaliteit: indien p, dan q

(5b') generaliserende conditionaliteit: indien p en indien -p, dan q

(5c') focuserende conditionaliteit: ook indien -p, dan q

(5d') concessiviteit: indien -p, dan toch q

Een overgang van de ene conceptuele relatie in de andere behoort, gezien vanuit die verwantschap, tot de mogelijkheden.¹⁰ Concessief *al* kan zich dus

---

⁹ De hier bedoelde vorm van concessiviteit moet onderscheiden worden van wat wij willen aanduiden als zuivere concessiviteit. Deze vorm van concessiviteit is minder verwant met conditionaliteit. Voorbeelden ervan zijn zinnen met het voegwoord *hoewel* of (het meer schrijftalige) *ofschoon*. Vergelijk een zin als *hoewel het regent, gaat hij (toch) naar het strand*. Hierin ontbreekt het voorwaardelijke aspect; er wordt in de bijzin niet een mogelijkheid maar een feitelijkheid gesteld. Zuivere concessiviteit kan zich uit concessiviteit ontwikkelen: zie Van Es 1951. Zie voor het verschil tussen beide vormen König 1986. Het onderscheid dat wij maken tussen concessiviteit en zuivere concessiviteit zou conform König vervangen kunnen worden door concessieve conditionaliteit en concessiviteit.

¹⁰ Ook tussen conditionaliteit en temporaliteit bestaat een nauwe verwantschap. Vergelijk *wanneer hij komt, ga ik weg*, dat omschreven kan worden als 'in het geval dat hij komt...' maar ook als 'op het moment dat hij komt...' Zoals we in 5.1.5 zullen zien, is er sprake van een temporeel-conditioneel continuum. Verder is er verwantschap tussen conditionaliteit en causaliteit: vergelijk *wanneer het regent, worden de straten nat*, en tussen zuivere concessiviteit en causaliteit: vergelijk *het huis is niet minder geriefelijk hoewel het geen airco heeft met het huis is niet minder geriefelijk omdat het geen airco heeft*. (De laatste zin moet dan wel met een speciale intonatie worden uitgesproken.)

uit conditioneel *al* hebben ontwikkeld of omgekeerd. Hoe kunnen we ons nu zo'n overgang precies voorstellen? We zullen om te beginnen aan de hand van de teksthistorie laten zien hoe vanuit een conditioneel *al* zich een concessief *al* heeft ontwikkeld.

Naast de schaarse voorbeelden van conditioneel *al* komen in de besproken (en ook in de niet besproken) perioden in overvloedige mate voorbeelden van concessief *al* voor. Aangenomen wordt dat aan de oorsprong van de beide constructies de conditionele bijzin zonder voegwoord ligt. Dit type conditionele bijzin is bekend uit het hedendaagse Standaardnederlands maar was ook in het Middelnederlands heel gewoon.¹¹ Een voorbeeld daarvan is zin (6):

(6) Regent het, dan gaat hij niet naar het strand

De overeenkomst in volgorde tussen dit type bijzin en de *al*-zinnen, beide met de persoonsvorm vóór het onderwerp, kan hiervoor als argument worden aangevoerd.¹² Het bedoelde type bijzin gaat op zijn beurt terug op de vraagzin met vooropgeplaatste persoonsvorm: de ontwikkeling gaat dus van *komt hij ook? dan blijf ik weg* naar *komt hij ook, dan blijf ik weg*.¹³ De inleidende vraagzin is op een gegeven moment als een bijzin gereïnterpreteerd. Aan de bijzin kon ter versterking het bijwoord *al* worden toegevoegd (zie Van Es 1949, 105).¹⁴ De oorspronkelijke betekenis van *al komt hij ook, dan blijf ik weg* kan omschreven worden als 'voor alle gevallen dat hij ook komt, geldt dat ik wegblijf'. We kunnen dit versterkte conditionaliteit noemen. Van daaruit is het niet moeilijk tot het gewone conditionele *al* te komen: *al* verloor zijn versterkende functie en wordt op den duur als gewoon conditioneel voegwoord opgevat.

Ook de constructie met concessief *al* vindt zijn oorsprong in de conditionele bijzin zonder voegwoord met versterkend *al*. Bij de overgang van

¹¹ Zie Van Es 1949, 110-113 of De Rooy 1965, 54.

¹² Een overeenkomst is ook dat het expletieve *dan* (de opvolger van het Middelnederlandse *so*) in beide zinstypes niet goed kan worden weggelaten. Voor de, over het algemeen recente, zinnen van het type *hou je van vlees, braad je in Cromazinnen* zie Van der Horst en Van der Horst 1999, 256 e.v. Zij worden daar cromazinnen genoemd welke benaming we zullen aanhouden.

¹³ Deze herkomst kan verklaren dat na de bijzin met de persoonsvorm voorop herhaling met *dan* misschien niet verplicht maar wel erg gewenst is (zie noot 12). De Cromazinnen zonder *dan* (zie eveneens noot 12) kunnen dan verklaard worden uit analogie naar de gevallen met een *als*-zin. (Overigens kon in het Middelnederlands op een bijzin met de persoonsvorm voorop, evenals op een *als*-zin, een hoofdzin zonder inversie, met het onderwerp vooraan, volgen.)

¹⁴ Volgens Van Es kwam *al* meteen in de beginpositie te staan. Bij een dergelijk "logisch" partikel is dat niet onwaarschijnlijk. Vergelijk voor het moderne Nederlands bijwoorden als *echter, niettemin, hoewel* (het laatste dus niet als voegwoord gebruikt): *echter, als je...* enz.

conditionaliteit in concessiviteit kan als tussentrap de focusserende conditionaliteit een rol gespeeld hebben. Een zin waaraan we dit goed kunnen illustreren, is zin (7) uit de Walewein (899-906) (we ontlene deze zin aan Van Es 1949, 107).

(7) Ware een man up tbedde gheleghen / **Al** wari dorhouwen ende duer sleghen/ Of haddi over hem enighe wonde / Moeste hire up ligghen ene stonde / Tote hi met slape ware bevaen / Als hi weder up wilde staen / So wari gans ende ghesont / Als hi noit was in enigher stont.

In deze van conditionele bijzinnen verzadigde zin komt ook een bijzin met *al* voor. In eerste instantie kan die gezien de omgeving als conditioneel worden opgevat: ‘in alle gevallen dat hij zou doorhouwen en doorslagen zijn,... zou hij gezond en wel zijn’ (versterkte conditionaliteit). Maar we kunnen ook goed aan focusserende conditionaliteit denken: ‘in alle gevallen, ook in het geval dat hij doorhouwen en doorslagen is, dus wanneer je het niet meer zou verwachten...’ (ook indien -p, dan toch q). Van Es spreekt dan van een uiterst denkbaar geval. Ten slotte kunnen wij ook aan concessiviteit denken. We hebben hier duidelijk een geval waarbij we meer dan één kant kunnen opdenken. Via dergelijke poly-interpretabele gevallen verloopt de overgang van conditioneel naar concessief, zoals dat ook van temporeel naar causaal, van conditioneel naar causaal, enz. kan gebeuren (vergelijk de in noot 10 gesignaleerde verwantschappen).¹⁵ Reïnterpretatie is hier de oorzaak van taalverandering.

Uiteraard gaat het bij de hier gegeven voorstelling van zaken om een historische reconstructie, waaraan echter, naar wij hopen, een zekere plausibiliteit niet kan worden ontzegd.¹⁶ We vatten deze paragraaf in overzicht 3 samen:

¹⁵ Hoe dicht conditionaliteit en concessiviteit bij elkaar liggen, blijkt bijvoorbeeld uit een zin, met een bijzin met vooropgeplaatse persoonsvorm (gevolgd door een tweede nevenschikte bijzin), uit de Karel ende Elegast: *ende was ic verbannen ene tijt, ende mi die coninc mijn goet nam..., verradenisse stont ic ave* ‘en al was ik een tijdlang verbannen en nam de koning mij mijn bezit af, van verraad hield ik mij verre’ (uitgave Duinhoven 1982, 1295-1298). Gewoonlijk heeft een dergelijke zin voorwaardelijke betekenis.

¹⁶ Plausibiliteit wil zeggen: we kunnen ons heel goed voorstellen dat een bepaalde ontwikkeling zich op de aangegeven manier heeft voorgedaan (vergelijk voor het principe van de plausibiliteit Keller 1990, 98). Reïnterpretatie, door taalgebruiker of taalverwerver, is een belangrijke factor in taalverandering, onder andere in betekenisverandering zoals in het onderhavige geval. Zie voor deze factor de handboeken voor de historische taalkunde, bijvoorbeeld Hock 1991 passim.

Overzicht 3: historische ontwikkeling

conditioneel *al*

versterkend conditioneel *al* >

focuserend conditioneel *al* > concessief *al*

De verklaring dat conditioneel *al* ontstaan is uit een versterkend *al*, kan voor het Middelnederlands als plausibel worden beschouwd. Een Middelnederlands zinnetje waarin *al* op een vergelijkbare manier gebruikt wordt, is zin (8):

(8) Die werelt te dienen is al verlies.

Dit zinnetje kan worden weergegeven als ‘de wereld dienen is in alle gevallen/in alle opzichten verlies’ (*MNW* 1, 323; zie dit woordenboek voor verdere voorbeelden). Voorzover hedendaags conditioneel *al* niet een relict is (al dan niet uit een andere streek overgenomen), moet naar een andere verklaring worden gezocht: *al* in de aangegeven zin is immers niet meer gebruikelijk. Hierboven hebben we gezien dat (versterkend-)conditioneel *al* via reïnterpretatie concessief *al* geworden is. Is ook het omgekeerde mogelijk, dat concessief *al*, al dan niet via de tussentrappen van generaliserende en/of focuserende conditionaliteit, als (versterkend-)conditioneel *al* wordt gereïnterpreteerd?

Gelet op de verwantschap tussen conditionaliteit en concessiviteit lijkt dat niet onwaarschijnlijk. Reïnterpretatie van concessiviteit als een vorm van conditionaliteit zou zo gezien goed tot de mogelijkheden behoren. Er zijn echter overwegingen op grond waarvan we hierbij een vraagteken kunnen plaatsen. Reïnterpretaties spelen in taalverandering een belangrijke rol (vergelijk noot 16) maar ze zijn in de sfeer van de conceptuele relaties niet alle even waarschijnlijk. De vraag is namelijk of en in welke mate er bij een bepaalde relatie sprake is van interpretatie van de werkelijkheid. Niet steeds is er van zo’n interpretatief element sprake en voorzover er sprake van is, is het niet steeds even sterk aanwezig. Temporaliteit is een kwestie van zuivere constatering, van feitelijkheid: a komt na b; causaliteit en conditionaliteit zijn interpretaties van temporaliteit: b veroorzaakt a of is voorwaarde voor a. De beschouwer van de werkelijkheid legt dan een verband tussen a en b dat ook anders geïnterpreteerd zou kunnen worden. Een reïnterpretatie van minder interpretatief tot meer interpretatief is goed denkbaar; een omgekeerde reïnterpretatie is minder goed denkbaar. Zo is het de vraag of causaliteit of conditionaliteit

weer als temporaliteit kunnen worden opgevat.¹⁷ Concessiviteit is duidelijk meer interpretatief dan conditionaliteit. Dat maakt de reïnterpretatie van concessief, al dan niet via de tussentrappen van generaliserende en focuserende conditionaliteit, tot zuiver conditioneel minder waarschijnlijk. Toch is ze minder onwaarschijnlijk dan we op grond van bovenstaande overwegingen moeten aannemen.

De kwestie is namelijk dat de tussentrap van de focuserende conditionaliteit wel heel erg dicht tegen de concessiviteit aan zit. Deze beide gevallen hebben we bij de zinnen (5a) t/m (5d) wel van een verschillende (informele) logische notatie voorzien maar in de praktijk maakt het verschil maar weinig uit. Vergelijk de zinnen (9a) en (9b):

(9a) Al regent het, dan gaat hij naar het strand.

(9b) Ook als het regent, dan gaat hij naar het strand.

We zouden nu kunnen uitgaan van een concessieve *al*-zin met het versterkende ook (of zelfs):

(9c) Ook al regent het, dan gaat hij naar het strand.

In deze zin kan de bijzin gemakkelijk als focuserend conditioneel worden begrepen ('ook als het regent...'), te meer omdat de volgorde in de bijzin dezelfde is als in de voorwaardelijke bijzin zonder inleidend voegwoord (*regent het, dan...*). Bij de Westlandse interviews (zie 2.1) bleek dat *ook al* inderdaad een duidelijk conditionele bijzin kan inleiden. In een later stadium kan *al* zonder versterking van *ook* of *zelfs* als conditioneel voegwoord optreden. Op de vraag hoe daarnaast dan nog concessiviteit kan worden uitgedrukt, komen we in het vervolgartikel terug. Als bovenstaande verklaring juist is en de ontwikkeling normaal van minder naar meer geïnterpreteerd gaat, dan hebben we hier een voorbeeld dat een sterke verwantschap deze ontwikkeling kan omkeren.¹⁸

---

¹⁷ Zie Hopper en Traugott 1993 (180). Op de bodem van de interpretatie-trechter lijkt zich de zuivere concessiviteit te bevinden (zie noot 9). Vergelijk hiervoor König 1986 (243): "While constructions formally marked as either temporals, conditionals, concessive conditionals or causals can all be interpreted concessively, a concessive construction formally marked as such does not seem to be open to any of the other interpretations". Voor zijn gebruik van de termen *concessive conditionals* en *concessive* zie noot 8.

¹⁸ Bij het ontstaan van conditioneel *al* uit concessief *al* zou ook misverstand in het spel kunnen zijn. We zouden daarvoor kunnen uitgaan van zinnen die gemakkelijk twee kanten op kunnen worden geïnterpreteerd. Vergelijk een zin als *al waait het flink, dan ga ik zeilen*. De spreker kan dit als concessief bedoelen, de hoorder kan het als conditioneel begrijpen.

3.1. *Samenvatting 2*

Zowel conditioneel als concessief *al* kunnen worden verklaard uit een versterkend *al* in een conditionele bijzin (Van Es). Aan de ene kant kon dit *al* zijn versterkende functie verliezen en conditioneel voegwoord worden, aan de andere kant kon het via focuserende conditionaliteit ('in alle gevallen, ook in het uiterste geval dat...') tot concessief voegwoord worden. In een bijzin die ingeleid wordt door *ook al* (of *zelfs al*), kan concessiviteit ook weer gemakkelijk als focuserende conditionaliteit worden begrepen: *ook al regent het...* 'ook als het regent...' In een later stadium kan *al* zonder versterking met behulp van *ook* of *zelfs* als conditioneel voegwoord optreden. Zo kan verklaard worden dat conditioneel *al* ook weer opnieuw kan ontstaan.

Bibliografie

- BERGSMA, J.
1906 *Woordenboek, bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen*. Groningen.
- BONT, A.P. DE
1962 *Dialekt van Kempenland. Meer in het bijzonder d'Oerse Taol*, deel 1: *Klank- en vormleer en enige syntaktische bijzonderheden*, Assen, Van Gorcum enz.
- BREE, C. VAN
1992 'The stability of language domains, in present-day eastern Standard-Dutch and eastern Dutch dialect'. In: J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns, *Dialect and Standard Language...in the English, Dutch, German and Norwegian Language Areas*, Amsterdam enz., Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 150, 174-203.
- CLOSS TRAUGOTT, E. E.A. (EDS.)
1986 *On conditionals*, Cambridge, Cambridge University Press.
- COUPER-KUHLEN, ELIZABETH & BERND KORTMANN (EDS.)
2000 *Cause - Condition - Concession - Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin & New York, Mouton de Gruyter.
- DUINHOVEN, A.M. (UITG.)
1982 *Karel ende Elegast*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- ES, G.A. VAN
1949 Oorsprong en functies van het voegwoord *al*. In: *It Beaken* 11, 105-117.
- ES, G.A. VAN
1951 Syntactische vormen van de concessieve modaliteit in het Nederlands. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 68, 253-295.
- ES, G.A. VAN
1953 Voegwoordelijke verbindingen ter uitdrukking van de conditionele (hypothetische) modaliteit in het Nederlands. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 71, 1-119.
- GANDERHEYDEN, A.A.
1897 *Groningana, supplement op H. Molema's Woordenboek der Groningsche Volkstaal*, Winsum.

- HOCK, HANS HENRICK
1991 *Principles of historical linguistics*, 2e druk, Berlijn & New York, Mouton de Gruyter, passim.
- HOPPER, PAUL J., EN ELIZABETH CLOSS TRAUGOTT
1993 *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HOPPENBROUWERS, C.
1996 *De taal van Kempenland, van ààwbätte tot zwiemele*, Eindhoven Airport, Kempen Uitgevers.
- VAN DER HORST, JOOP M.
1984 *Kleine Middelnederlandse syntaxis*, 2e druk, Amsterdam, Huis aan de drie grachten.
- VAN DER HORST, JOOP, EN KEES VAN DER HORST
1999 *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag en Antwerpen, Sdu Uitgevers en Standaard Uitgeverij.
- JONGENEEL, J.
1884 *Een Zuid-Limburgs Taaleigen. Proeve van vormleer en Woordenboek der Dorpspraak van Heerlen*. Heerlen.
- KELLER, RUDI
1990 *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen.
- KÖNIG, EKKEHART
1986 'Conditionals, concessive conditionals and concessives: areas of contrast, overlap and neutralization. In: *Closs Traugott e.a.*, 229 - 246.
- KÖNIG EKKEHARD & PETER SIEMUND
2000 'Causal und concessive clauses: Formal and semantic relations', in: *Couper-Kuhlen & Kortmann 2000*, 341-360.
- LAAN, TER K.
1929 *Nieuw Groninger Woordenboek*, Groningen, Den Haag.
- LAAN, TER K.
1952 *Nieuw Groninger Woordenboek*, 2e druk. Groningen - Djakarta, Den Haag.
- LANGEDIJK, H.
1963 *Hé, is dat Westfries?* Hoorn.
- NIEUWINT, P.J.G.M.
1984 Werkwoordstijden in Nederlandse "counterfactuals". In: *De Nieuwe Taalgids 77*, 542-555.
- OVERDIEP, G.S.
1940 *De volkstaal van Katwijk aan Zee*, Antwerpen enz., N.V. Standaard-Boekhandel enz.
- PANNEKEET, J.
1995 *Het Westfries, inventarisatie van dialectkenmerken*. Wormerveer, Stichting Uitgeverij Noord-Holland.
- ROOY, J. DE
1965 *Als - of - dat. Enkele conjuncties in ABN, dialect en Fries*, Assen, Van Gorcum enz.
- SONIUS SWAAGMAN, JAN
1824 *Commentatio ad quaestionem...inter quasnam dialectos, dialectus Groningana sit referenda...*, Groningen.

- STOETT, F.A.
1923 *Middelnederlandsche Spraakkunst, Syntaxis*. 3e herziene druk. 's-Gravenhage.
- STUTTERHEIM, C.F.P.
1930 'Het begrip modaliteit'. *De Nieuwe Taalgids* 24, 296-308.
- VERHAGEN, ARIE
2000 'Concession implies causality, though in some other space', in: *Couper-Kuhlen & Kortmann 2000*, 361-380.
- VOOYS, C.G.N. DE
1953 *Nederlandse Spraakkunst*. Met medewerking van M. Schönfeld. 3e herziene druk. Groningen.
- VOOYS, C.G.N. DE
1957 *Nederlandse Spraakkunst*. 4e druk herzien door M. Schönfeld. Groningen.
- WERKGEM, F.G. VAN
1994 'Het Westfriese partikel 'denk'. In: F.G. van Werkgem (red.), *Dubbel Nederlands enz.*, Amsterdam, IFOTT, 53-56.
- WEIJNEN, A.A.
1958 *Nederlandse dialectkunde*. Assen, 1958.

BIJLAGE 1 testzinnen (afleiders zijn weggelaten)

A. Hieronder staat een situatie beschreven, waarin de laatste zin niet volledig is ingevuld. Vul de zin aan met de woorden die tussen haakjes staan.

1. [context] ...dan moet je ze gewoon de toegang weigeren [controleurs, op bezoek]
2. [context] ...dan spring ik nog niet over de sloot [honderd gulden, geven]
3. [context] ...dan krijgt u 20% korting op al onze producten [binnen één week, U, reageren]
4. [context] ...dan betaalt U slechts drie biefstukken [vier biefstukken, bestellen]
5. [context] ...dan nog is het ten strengste verboden om in het bassin te duiken [honderd graden boven nul, is]
6. [context] ...dan is het zwembad geopend [vijftien graden boven nul, is]

B. Zou U de zinnen die worden voorgelezen, kunnen gebruiken?

1. Wanneer de tijd er rijp voor is, dan gaat het bedrijf naar de beurs.
2. Als ik zin heb, ik ga op vakantie.
3. Al is het morgen mooi weer, dan ga ik naar het strand.
4. Als we nu niet snel ons eten krijgen, dan gaan we weg.
5. Telkens al verschijnt hij op televisie, dan word ik nerveus
6. Al ben ik jarig en ben ik niet ziek, dan trakteer ik op gebak.
7. Wanneer jij in de problemen komt, sta ik klaar om je te helpen.
8. Pas al heb je drie waarschuwingen gehad, krijg je van je leraar een onvoldoende.
9. Ook al is het slecht weer, dan ga ik toch naar het strand.
10. Al ben ik jarig en ik ben niet ziek, dan trakteer ik op gebak.
11. Ook al vermoord je iemand, dan kom je in de gevangenis.

C. Zou U de volgende zinnen kunnen gebruiken?

1. Wanneer de temperatuur weer stijgt, dan ga ik op vakantie.
2. Als de vogels fluiten, ik ga naar buiten.
3. Al is het morgen mooi weer, dan ga ik naar het strand.
4. Als ik nu niet snel geholpen word, dan ga ik weg.
5. Telkens al hoor ik die stem op televisie, dan word ik weer boos.
6. Al ben ik jarig en regent het niet, dan vier ik het in de tuin.
7. Wanneer jij in de problemen komt, sta ik klaar om je te helpen.
8. Pas al heb je drie waarschuwingen, krijg je een bekeuring.
9. Ook al is het slecht weer, dan ga ik toch naar het strand.
10. Al ben ik jarig en het regent niet, dan vier ik het in de tuin.
11. Ook al beroof je de bank, dan kom je in de gevangenis.

D. Welke zin heeft Uw voorkeur voor het normale dagelijkse taalgebruik?

- 1a. Al heb ik genoeg geld, ga ik op vakantie.
- 1b. Als ik genoeg geld heb, ga ik op vakantie.
- 2a. Wanneer de bel gaat, zijn we vrij.
- 2b. Al gaat de bel, dan zijn we vrij.
- 2c. Als de bel gaat, zijn we vrij.
- 3a. Alleen al heb je de joker in je hand, heb je gewonnen.
- 3b. Alleen als je de joker in je hand hebt, heb je gewonnen.
- 3c. Alleen wanneer je de joker in je hand hebt, heb je gewonnen.
- 4a. Al heeft U interesse, dan kunt U solliciteren.
- 4b. Indien U interesse heeft, dan kunt U solliciteren.
- 4c. Als U interesse heeft, dan kunt U solliciteren.
- 5a. Steeds al roept hij mij, dan moet ik mijn werk weer onderbreken.
- 5b. Steeds als hij mij roept, dan moet ik mijn werk weer onderbreken.
- 6a. Al wint die kandidaat en hij houdt zich niet aan zijn beloften, dan zeg ik mijn lidmaatschap op
- 6b. Al wint die kandidaat en hij zich niet aan zijn beloften houdt enz.
- 6c. Al wint die kandidaat en houdt hij zich niet aan zijn beloften enz.

BIJLAGE 2 resultaten (tenzij anders aangegeven alleen voor conditioneel *al*; ‘ook mogelijk’ wordt tussen haakjes vermeld)

Westland: 18 informanten, Leiden: 8 informanten

Conditionele zinnen in test A (4):

Westland: 4 x 18 = 72 zinnen		Leiden: 4 x 8 = 32 zinnen	
score	perc.	score	perc.
4	5%	0	0%

Concessieve zinnen in test A (2):

Westland: 2 x 18 = 36 zinnen		Leiden: 2 x 8 = 16 zinnen	
30	63%	16	100%
<i>als</i>	6 17%	0	0%

B1	9	50%	0	0%	B4	12	66%	0	0%
B2	9	50%	0	0%	B5	10	56%	2	25%
B3	2	11%	0	0%	B6	<i>ook al</i>	5	28%	1 12%
						<i>al</i>	1	6%	0 0%
C1	7	39%	0	0%	C4	3	17%	0	0%
C2	5	28%	1	12%	C5	5	28%	0	0%
C3	2	12%	0	0%	C6	<i>ook al</i>	4	22%	0 0%
						<i>al</i>	2	11%	0 0%

Conditioneel al

D1a	1	6%	0	0%	D5a	1	6%	0	0%
	(4	22%	0	0%)		(2	11%	0	0%)
D2b	2	11%	0	0%)	D6a	8	44%	2	25%
	(2	11%	0	0%)		(4	2%	3	38%)
D3a	0	0%	0	0%	D6b	1	6%	0	0%
	(5	28%	0	0%)		(3	17%	0	0%)
D4a	1	6%	0	0%	D6c	9	50%	6	75%
	(6	33%	0	0%)		(3	17%	2	25%)
D4c <i>indien</i>	8	44%	6	75%		(6	33%	0	0%)
	(9	50%	2	25%)					